

**ГРИГОРІЙ САНОЦЬКИЙ –
ПЕРШИЙ РЕНЕСАНСНИЙ ГУМАНІСТ
В УКРАЇНІ І ПОЛЬЩІ (XV ст.)**

У західноєвропейському гуманізмі епохи Відродження розрізняють два етапи розвитку – ранній і пізній. Ранній, так званий етико-філологічний, або громадянський гуманізм виник в Італії (кінець XIV– середина XV ст.) у зв'язку з вивченням і викладанням на основі класичної античної освіти таких дисциплін, як риторика, граматики, поезія, історія і моральна філософія. Починаючи з останньої третини XV ст. гуманістичні інтереси переміщуються до теології, натурфілософії, природознавства. Це – пізній гуманізм. Специфічна духовно-культурна і соціально-економічна ситуація на українських землях, які були інкорпоровані до складу польської держави, сприяла у той час поширенню і розвитку ідей раннього гуманізму. Мова йде про терени, які аж до кінця XVII ст. навіть термінологічно вирізнялися серед інших польських воєводств своєю назвою – Руське воєводство. Найбільшими містами тут були тоді: Львів, Санок, Перемишль, Белз, Холм, Красностав, Галич, Ярослав, Нове місто, Ряшів (Lwów, Sanok, Przemyśl, Bełz, Chełm, Krasnostaw, Halicz, Jarosław, Nowe Miasto, Rzeszów). За свідченням сучасних польських дослідників[1] це воєводство дало Польщі більше культурних діячів, ніж будь-яке інше польське. Відтак, не дивно, що першим представником ренесансного гуманізму в Польщі й Україні є мешканець саме цього воєводства, Григорій Саноцький (Grzegorz z Sanoka; бл. 1406–1477) – католицький священник, професор Краківської академії, архієпископ Львівський протягом 1451–1477 рр., ренесансний гуманіст, критик схоластики і поет.

З різних джерел довідуємося, що Григорій народився в якомусь селі над річкою Саном. Ян Длугош[2] відносить його до герба Стремено (Strzemię). З батьком своїм Петром перебрався Григорій в дитячому віці з родинного села в сусіднє містечко, ймовірно до Санока (звідки й прізвище) і там отримав початки наук. Розлогіший виклад, стосовний до життя і діяльності Григорія з Санока, подає Адам Фастнахт в своїй праці "Соціальне походження студентів

Університету Ягеллонського з єпархії перемиської в 1400–1642 рр. Згідно з нею Григорій 12-літнім хлопцем втік із дому і 10 років перебував у мандрах, дійшовши аж за ріку Лабу. Близько 1421 року розпочав навчання в Кракові. Займався, між іншим, переписуванням рукописів, співом і музикою. У 1428 р. вступив до Краківської Академії, де одержав ступінь бакалавра.^[3] Подібне свідчення знаходимо і в іншому місці: "У 12 років життя втік від суворого свого батька, вештався якийсь час, врешті прибув до Кракова. Тут був трохи затримався, але, коли побачив, що в Кракові всі говорять німецькою мовою, пішов до Німеччини, щоб вивчити німецьку мову. Там перебував десь над Ельбою протягом 5 років, отримуючи засоби на прожиття та навчання вже з переписування рукописів; згодом, можливо, зі співу та музики, до яких мав вроджену здібність. Там отримав також гуманітарну освіту".^[4]

У 1433 р. Григорій Саноцький став професором римської поезії. Потім, протягом 1433–1437 рр. був вихователем синів краківського воєводи Івана Тарновського, а пізніше – синів короля Польщі Казимира Ягелончика. Перед 1437 роком прийняв священницький сан і виїхав на подальші студії до Італії, де перебував три роки. У канцелярії папи Євгенія IV виконував обов'язки музиканта і копіювальника. Після повернення до Кракова одержав 1439 року ступінь магістра мистецтв і став викладати в Краківській Академії класичну поезію. Згодом жив у повітовому місті Величка, малопольського воєводства і виконував обов'язки приходського священника, тримаючи тісний контакт з краківським науковим середовищем. 1440 року обійняв посаду парафіяльного священника і заснував лікарню для убогих в місті Бжеску. Протягом 1440–1450 рр. перебував в Угорщині, де певний час виховував синів семиградського воєводи Яна Хун'яді і жив при дворі хорватського гуманіста архієпископа Яна Вітеза (Jan Vitéz; 1405–1472). Як капелан польського короля Владислава III Варненчика і нотаріус королівської канцелярії, Григорій Саноцький брав участь в угорській (1440 р.) і варненській (1444 р.) воєнних експедиціях. Відомо також, що за намовою руського воєводи Анджея Одровонжа погодився на приведення до Львова бернардинів (католицького "Ордену Братів Менших"). Пізніше про життя Григорія Саноцького писав також псьменник, історик і суспільний діяч Юзеф Гнат Крашевський (Józef Ignacy Kraszewski; 1812–1887) у книжці під назвою "Стремінчик" (Strzemięńczyk). Помер Григорій раптово в Рогатині 1477 або 1479 року.^[5] Про його смерть польський історик Ян Длугош говорить так: "Невідомо, чи помер натуральною смертю, а чи ж внаслідок отруєння: «Morbone, incertum est, extinctus an veneno a foeminis propinato, in quas intemperate se agebat" (Невідомо, чи від хвороби помер, чи від отрути, підсипаної жінками, до яких мав непомірний потяг).^[6]

Талант Григорія Саноцького, як і всіх ренесансних гуманістів, був непересічним і багатогранним. Але він виявився, сформувався і розвинувся не без впливу оточуючого середовища, кола визначних особистостей панєвропейського масштабу. З ким спілкувався Григорій Саноцький під час

п'ятирічного перебування в Німеччині, нам, на жаль, невідомо. Але, мешкаючи у Львові, мислитель підтримував зв'язки з відомим польським діячем, істориком і дипломатом Яном Длугошем (Лонгус) та лікарем і астрологом Мартином із Перемишля, які дуже його хвалили. Пізніше, коли подався до Кракова і став учителем латині синів короля Казимира Ягелончика (1447–1492), брав участь також в декількох дипломатичних місіях до римського папи Сикста IV, Інокентія VIII і до Константинополя. У краківському середовищі Григорій був пов'язаний з німецьким гуманістом і педагогом Конрадом Целтісом (1459–1508) та з утвореним ним "Надвіслянським літературним Товариством" (*Sodalitas Litteraria Vistulana*). Як близький приятель дворецького королівських синів Станіслава Шидловецького, він робив великий вплив на східну політику королів Ягелончика і Олбрахта, які довіряли йому дипломатичні місії. Це сприяло новим знайомствам і плідним контактам. Відомо, зокрема, що, працюючи в Угорщині учителем дітей угорського військового і політичного діяча, воеводи Трансильванії, генерала й регента угорського королівства Яна Хуньяді (1387–1456), Григорій відвідував гурток гуманістів, де спізнався, зокрема, з італійським гуманістом Павлом Вергеріо і Філіпом Подахатером з острова Кіпр.[\[7\]](#)

Але найбільше знаємо про плідне спілкування Григорія Саноцького з відомим італійським гуманістом Філіпом Буонакорсі Калімахом (*Philippus Callimachus Epergiensis*; 1437–1496), поетом і прозаїком, що писав латинською мовою. Початково діяв і творив Калімах у Венеції, а десь в 1462–1468 рр. перебував у Римі, де займав посаду секретаря кардинала Бартоломео Ровелі. Входив до складу так званої Римської Академії і саме тоді набув прізвисько Калімах. Підтримував також стосунки з відомими гуманістами Марсиліо Фічіно, Піко дела Мірандола і Лоренцо Медічі. Тікаючи від переслідувань папи римського, з'явився 1470 року у Польщі. Папа вимагав видачі Калімаха, і сейм у Пьотркові погодився на це. Але проти виступив Львівський архієпископ Григорій Саноцький, який забрав італійського мислителя до себе у Львів, де Калімах жив у його домі. Навколо цих непересічних постатей гуртувалися учні й друзі, які невдовзі організували літературно-наукове товариство, зразком для якого була гуманістична Академія Римська Помпонія Лето, Платіні і Калімаха. Осідком товариства став маєток Григорія у містечку Дунаїв, для якого виклопотав 1470 року привілей на ярмарки і торги і, яке укріпив так, що 1474-го року вчинив у ньому опір татарам.[\[8\]](#)

Калімах дуже високо цінував розум і знання Григорія Саноцького. Щойно зазнаймо-мившись із ним, італійський гуманіст був дуже здивований, що зустрів на півночі людину, яка так глибоко обізнана з філософією і дотримується передових поглядів. "З вуст того великого чоловіка, – писав Калімах, – плинуть міркування незмірне поважні і такі, що переважають наш розум...".[\[9\]](#) Італійський гуманіст виставляє Григорія як взірць пастиря, а в

іншому місці говорить, що рідко до Львова заїжджав, бо мерщій поспішав до улюбленого Дунаєва; говорить, що Григорій всю архієпископію віддав до управління власникам, ніколи від них звіту не вимагаючи.[\[10\]](#) Калімах помер у віці 59 років від морової пошесті, а його тіло урочисто поховано в домінікан-ському костелі в Кракові. Залишив по собі поетичні і прозові латиномовні твори, зокрема "Життя кардинала Збігнева Олесницького", "Життя і звичаї Григорія з Санока" і "Три книги про короля Владислава" – про польського короля Владислава Варненчика (1414–1444), який загинув у битві з турками біля болгарського міста Варна.

Протягом життя Григорій займав різні посади. Але зажив більшої слави як ренесансний гуманіст, що відмовився від поширеного у Середні віки життєвого кредо *memento mori* ("Пам'ятай про смерть"), сенс якого полягав у акцентації на Божественній Ідеї про Небо, Пекло, і Порятунок душі, в наслідок чого смерть виводилася на передню лінію свідомості. Смерть давала вірнику перспективу загробного життя, підкреслюючи марність та скороминущість земних задовольень, багатства й розкоші, а відтак, думка спрямовувалася на загробне продовження життя. Більше того, цей вислів став плодом християнського мистецтва, хоча його вияви помітні й у мистецтві буддизму. У християнському контексті, *memento mori* набуває повчальної мети цілком протилежної до *Nunc est bibendum* ("Тепер і треба пити") – характерної теми класичної античності. Натомість, девізом Григорія Саноцького стає ренесансний вислів *memento vivere* ("Пам'ятай про життя") – про життя земне з його радощами й негараздами. Саме це, гадаємо, і сприяло його педагогічним успіхам у Краківському університеті. Його лекції мали нечуваний успіх: всі, що мали бажання одержати якусь освіту, молоді і старі, збиралися до нього; вони зробили йому таку популярність, що 1433 року краківська академія іменувала його бакалавром, а 1439-го навіть магістром вільних наук, хоч не мав ще поняття про схоластичну філософію. Щойно Григорій закінчив виклад "Буколік" і вже брався за "Георгіки" Вергілія, коли пан Тарновський запросив його вчителем до своїх синів. Та коли у Тарнові йому набридло, намовив батька, щоб його разом з синами відправив до Кракова, бо там, у спілкуванні зі вченими людьми і маючи доступ до книгозбірень, легше зможуть осягати науки.[\[11\]](#)

Що стосується суто філософських проблем, то свого ставлення до них він не висловлював. Незважаючи на це, польські історики літератури виставляли його як "правдивого філософа, людину таланту надзвичайного", єдину світлу постать серед суцільної темноти, в яку схоластична філософія занурила XV століття. Проте пізніше подибуємо і критичну оцінку його спадщини, як здається не вельми вмотивовану: "Філософом жодним Григорій не був: бо не мав ані системи, ані жодного твору філософського змісту не залишив, а навіть ніколи того робити не збирався"; і ще: „Антична філософія була йому невідома, хіба що настільки, наскільки про неї з творів Ціцерона вичитав, бо грецької не знав".[\[12\]](#) Ідучи за цією логікою звинувачення,

подібні закиди можна поставити більшості раннях ренесансних гуманістів панєвропейського масштабу, які так само були, передусім, вільнодумними гуманістами, гаслом яких було *memento vivere*. "Таких у той час в Європі було задосить; вправлялися вони в ерудиції класичній і, жартуючи з теології та філософії, з їхньої методи, захоплювалися поверхневими міркуваннями, не дуже в науках смакуючи". До таких належав і Григорій, який високо цінував поезію, бо й сам писав вірші (переважно епітафії та інтимну лірику). Достеменно відомі сьогодні лише назви двох його творів: "*Epicedium Vlad. Jagellonis*" та "*Epitaphium carmine elegiaco Sophiae Reginae*".^[13] Тих же, що бралися за інші науки, не начитавшись поетів, він порівнював до людини, яка, проминувши відчинені ворота, прагне увійти до міста через мури. Разом з тим критикував алегорії і притчі св. Письма. Прозою писав також про покликання Владислава на угорський трон і про його війну з турками. Залуський (*Zaluski*) все те сам бачив ще в минулому столітті (*Orationes, epistolae et carmina*). З цих усіх творів Григорія нічого досі не знайдено.^[14] Вдаючи з себе суворого Катона, немовби всі були поганими і наче всіх на кожному кроці потрібно було засуджувати, він у той же час спокійно дивився на флірти Калімаха з якоюсь шинкаркою Фаніолою, і навіть її особисто до столу запрошував, щоб влюбливого італійця бавила, як про те Калімах сам визнає. Та й Григорій не був таким вже й відлюдьком, а швидше "похитливим", як про це пише Кромер.^[15] Йому приписують вислови: "Маючи гарну дружину, не хвали, бо коли тобі повірять, будеш жаліти, що не одружився з бридкою"; "Поезія є воротами мудрості".

Григорій Саноцький першим серед вітчизняних мислителів рішуче й відверто критикував схоластичну філософію, яку називав "сонним маренням наяву" та вважав себе послідовником філософії Епікура – "доброго християнина і високоморальної людини". Ця думка була на той час дуже сміливою, бо у середньовічній літературі епікуреїзм тлумачили як радикальний натуралізм або гедонізм. Тому побутувало негативне ставлення до Епікура, а його прихильників називали "поросятами із череди Епікура" (*Porci de grege Epicuri*). Григорій визнавав за епікуреїзмом право на існування поряд з іншими філософськими вченнями, бо Епікур, на його думку, «займався тілом – матеріальним світом, а інші вчені займаються душею – світом духовним». Тому стосовно матеріального світу можна прийняти орієнтовану на розум епікурейську фізику; а стосовно духовного світу слід покластися на правду віри, що не потребує жодних доказів і в яку велить вірити церква. Епікурейський принцип насолоди він розумів як задоволення природних духовних і тілесних потреб людини, які гармонійно поєднуються. А виправлення помилок природи й удосконалення життя цілком залежать від людських можливостей.^[16] Але в середні віки принижувався не тільки Епікур, а й взагалі філософія. Побутував навіть термін "Філософія – служниця теології" (*Philosophia ancilla theologiae*). Ситуація змінилася лише в епоху Відродження, коли філософія відновила свій статус раціонально-

теоретичного пізнання суті Буття світу. Крок у цьому напрямку був зроблений також Григорієм Саноцьким.

Майже все своє життя, займаючи високі церковні посади, Григорій часто виступав з критикою приписів Католицької Церкви та дій її достойників. Зокрема, нарікав, на труднощі, пов'язані з розлученнями і хвалив православні канони, які допускають розлучення, принаймні, за вчинене перелобство. Відомі також кілька випадків суперечки Григорія з високими посадовцями Католицької Церкви. Це сталося, зокрема, коли 1443 року Григорій був з королем в експедиції проти турків. Під час укладання трактату по тій війні, турки домагалися присяги від короля на Святому Письмі, – і це дозволяв кардинал Юліан Цезаріні. Але Григорій палко заперечував проти того, як супроти профанації, і оголосив, що навіть залишить табір, опоганений таким злочином. Вилаяв його нібито за те кардинал [Збігнев Олесницький], "бо Григорій тим виступом показав, що зовсім не є теологом". Зрештою, роль Григорія могла тут бути лише як сповідника: до ради його, либонь, не кликано, бо про гаразд державний радили пани і єпископи, що були при королі. Пізніше Григорій буцім навіть віддалився з табору, коли помітив, що король схиляється до зірвання заприсягнутого перемир'я з турками. Але змушений був повернутися за королівським наказом і наполяганням приятелів.[\[17\]](#)

Іншим разом король Казимир, уподобавши собі Григорія, посилає до своєї матері відозву, щоб між кандидатами до тієї столиці, яка перебуває в плачевному стані, було зараховано Григорія. Протестував проти того кардинал Збігнев Олесницький, що мав погану про Григорія думку, ніби цей набрався чужинських звичаїв. Переміг однак король: Григорій був затверджений Папою Римським і 27 червня 1451 р. отримав єпископське освячення з рук того таки кардинала Збігнева. У своєму "Життєписі" Калімах наводить чимало афоризмів, дотепів і практичних порад Григорія. Так, на твердження одного з диспутантів, який заявив, що Бог цнотливих людей суперечностями наділяє, щоб вони в добрі утвердилися, Григорій відповів: „Зле про Бога думаєш, гадаючи, що він для зміцнення душі вживає засобів не кращих, ніж рапірист для зміцнення тіла”.[\[18\]](#) Ще в іншому місці Саноцький звинувачує в кривоприсяжності самого кардинала Юліана Цезаріні, коли зустрів його конаючого на полі бою. „Тобі справді так гинути належить за те, що Столицю Апостольську до кривоприсяжності підбурював і домігся цього. За те вже маєш кару. Але перед Богом не лише за слова, але й за бажання відповіси”.[\[19\]](#) Із боротьбою проти авторитетів поєднувалася у цього мислителя оборона прав розуму, що виражалось у спробі унезалежнення науки від теології за допомогою вчення про подвійну істину. Саноцький схилявся до раціонального обґрунтування релігійних істин: "Те, що не оперте на жодному розумовому доказі, є глупотою і не гідне того, аби в нього вірити".

Мислитель виступав за розмежування світської й церковної влади, відокремлення церкви від держави та їхнє невтручання у справи одна одної. Він закликав до відокремлення, незалежнення природознавства від релігії, до наукового пояснення явищ природи; критикував тих, які намагаються закони природи підпорядкувати теології. Як «ідеолог міщанства», він стверджував, що релігія потрібна, її не слід нищити, а тільки так реформувати, щоб вона служила інтересам держави і людей; виступав за їх паралельне існування з виконанням кожною своїх функцій. Саноцький був одним із тих гуманістів, які прагнули реабілітувати не тільки зневажану феодалним суспільством фізичну працю, але й цілі соціальні верстви, зокрема купців, ремісників, міщан, які «приносять своєю працею користь суспільству». Натомість критикував феодалів за неробство. Він казав, що люди, «ступуючи крок за кроком уперед, позбавляються варварського стану завдяки своїй власній праці і самі є творцями власної долі». Визначаючи рівність людей перед Богом і законом, цінував у кожній особистості більше талант, добродієність, аніж родову шляхетність, титули.[\[20\]](#)

Разом з тим мислитель виявляв ще одну з найхарактерніших рис ренесансних гуманістів – практицизм. Ілюстрацією може бути такий пасаж: "У архієпископстві Григорія було мало священиків, а прибутків майже жодних, тому він почав жалкувати за найкращим в Угорщині становищем та навіть замишляв покинути Львів. Витримав однак і розвинув надзвичайно велику економічну діяльність. Добро, яке ще лишилися після недавнього спустошення парафії Яном Одровонжем, продав братові своєму Павлові Длугошу з Санока, а за виручені гроші від цього почав покращувати все інше. З тих пір майже що рік купує якесь майно. 1455 року купує Мальчице, виклопотує собі в короля привілей на те, щоб викупити королівські маєтки, що перебували в заставі, віддає на довічно одне майно, набуває інше..."[\[21\]](#) Різно виступаючи проти схоластичних міркувань, він радив братися до тих наук, особливо природничих, емпіричних, які дають практичну користь у житті. Саме тому зі всіх наук найбільше цінував медицину і як другу природу радив шанувати; відтак на перше місце ставив лише утилітаризм. Люди, на думку Григорія Саноцького, «поступаючи крок за кроком уперед, виходять із варварського стану своїм власним трудом і самі є творцями власної долі».[\[22\]](#)

Насамкінець, заради об'єктивності, зауважимо, що, крім перелічених нами свідчень, так би мовити, позитивного характеру, є і скептичні. Маємо на увазі, передусім, застереження відомого польського історика Вишневського, який писав: "Григорій Саноцький (з Санока) архієпископ львівський обряду латинського (1451–1477), виставляється нашими істориками літератури як справжній філософ, муж геніальний і надзвичайний", єдина чудова постать серед загальної темряви, до якої схоластична філософія занурила XV століття.[\[23\]](#) Але ці перебільшені

похвали ґрунтуються на тенденційному життєписі "Vita et moribus Gregorii Sanosaei"[24], писаному Калімахом, який, після втечі з Італії, був гостинно прийнятий Григорієм (1471). Частка правди у цих критичних застереженнях, певно ж є, але лише частка. В цілому ж, важко заперечити все попередньо сказане, а також усталену вже думку польських і українських науковців про те, що Саноцький був першим серед вітчизняних мислителів, хто рішуче й відверто критикував схоластичну філософію, яку називав «сонним маренням наяву» і започаткував новий ренесансно-гуманістичний етап у філософії України та Польщі. Вихідною позицією його філософії було характерне для гуманістів заперечення авторитетів і прагнення до самостійного мислення та критичного осмислення текстів античних філософів.[25] Продовжувачами гуманістичної культури в Україні стали такі поети, письменники, теологи і вчені: Юрій Дрогобич (Котермак) (бл. 1450 – 1494), Павло Кросненський (Русин із Кросна) (бл. 1470 – 1517), Лукаш із Нового Міста (пом. бл. 1542), Станіслав Оріховський-Роксолан (1513 – 1566).

Майже через 100 років по смерті Григорія Саноцького в історії української культури спливає ще раз прізвище "Саноцький" – Михайло Васильович, чернець, який разом з архимандритом Пересопницького монастиря 1556 року розпочали переклад відомого "Пересопницького Євангелія", на якому присягаються тепер наші президенти.[26] Чи була ця особа родичем нашого героя, чи тільки односельцем – із "руського" Санока (а, отже, Саноцьким), нам не відомо.

---

* Литвинов Володимир Дмитрович – доктор філософських наук, провідний науковий співробітник Інституту філософії імені Г.С. Сковороди НАН України.

[1] Chynczewska-Hennel T. Świadomość narodowa szlachty ukraińskiej i kozaczyzny od skutku XVI do połowy XVII w. – Warszawa, 1985.

[2] Długosz Jan. Historia polonicae, XII, P. 311.

[3] Fastnacht Adam. Pochodzenie społeczne studentów Uniwersytetu Jagiellońskiego z diecezji przemyskiej w latach 1400–1642.

[4] Encyklopedia kościelna, VI, Str. 559.

[5] Див.: Zeissberg Heinrich Ritter von. Die polnische Geschichtsschreibung des Mittelalters (Leipzig, 1873). - С. 348.

[6] Długosz Jan. Historia polonicae, XIII, p. 553; 3, Str.561.

[7] Encyklopedia kościelna, VI, Str. 560.

- [8] Długosz Jan. Historia polonicae, XIII. - P. 515.
- [9] Див.: Nowicki A. Grzegorz z Sanoka i Filip Kallimach // Z dziejów polskiej myśli filozoficznej i społecznej. – Warszawa, 1956. – T. I. - S. 65; також: Nowicki A. Filozofia włoskiego odrodzenia. – Warszawa, 1967; Nowicki A. Grzegorz z Sanoka (1406 — 1477). – Warszawa, 1958.
- [10] Encyklopedia kościelna, VI. - S. 558.
- [11] Там само. – VI. - S. 559.
- [12] Див.: Wiszniewski Michał. Historia literatury polskiej (tom 1–10, 1840–1857). – III. - S. 237, 238, 254
- [13] Estreicher Karol. Polski Słownik Biograficzny (PSB), XXVII. - S. 78.
- [14] Див.: Encyklopedia kościelna, VI. - S. 561; Zeissberg Heinrich Ritter von. Die polnische Geschichtsschreibung des Mittelalters (Leipzig, 1873). - P. 344; Dzieduszycki Maurycy Ignacy Aleksander. Zbigniew Oleśnicki, T.1–2 (1853–1854), II. - S. 350.
- [15] Martini Cromeri De origine et rebus gestis polonorum libri XXX" (Базель, 1555), II. - S. 802; Encyklopedia kościelna, VI. - S. 561.
- [16] Литвинов В. Д. Ренесансний гуманізм в Україні. – К., 2000. - С. 104.
- [17] Encyklopedia kościelna, VI. - S. 559.
- [18] Там само. - S. 561.
- [19] Там само. - S. 560.
- [20] Литвинов В. Д. Ренесансний гуманізм в Україні. – К., 2000. - С. 13.
- [21] Encyklopedia kościelna, VI. - S. 560.
- [22] Литвинов В.Д. Ренесансний гуманізм в Україні. - С. 14.
- [23] Wiszniewski Michał. Historia literatury polskiej (tom 1–10, 1840–1857), III - P. 237 та ін.
- [24] Див.: Wiszniewski Michał. Historia literatury polskiej (tom 1–10, 1840–1857), IV. - P. 51.
- [25] Литвинов В.Д. Ренесансний гуманізм в Україні. - С. 130.
- [26] Див.: Літературна Україна. - 6.1.2011. - С. 3.